

BEVEZETÉS

A helyes orosz nyelvhasználatnak önmagában a grammatika szempontjából nézve is számos feltétele van. Ezek sorában hagyományosan az egyik legnehezebb kérdésnek számít az igeszemlélet megfelelő használata. Összességében az igeszemlélet tanításának nincs egységesen elfogadott és követésre ajánlott módszertani útmutatója¹ – a tankönyvszerzők és a gyakorló tanárok bizonyos általános elvek alapján az elvárható nyelvi szinthez igazodva próbálják lépésről lépésre felépíteni azt a funkcionális rendszert, amely megbízható alapot ad az orosz nyelven folytatott kommunikáció gyakorlatában. Tapasztalatból azonban mindnyájan tudjuk, hogy ilyen irányú erőfeszítéseink nem mentesek bizonyos kudarctól sem, esetenként kénytelenek vagyunk tudomásul venni, hogy olykor a „negatív eredmények” is az igeszemlélet elsajátítási folyamatának elkerülhetetlennek látszó velejárói, sőt azzal is tisztában kell lennünk, hogy egy bizonyos követelményi szinten túl az árnyalatok gazdagságának kifejezésében a maximumra, a teljességre való törekvésünk illuzórikus célkitűzést jelentene. Az eredményes módszerek alkalmazásához részben a folyamatos oktatásbeli kísérletezésen keresztül vezethet az út: a következtetések levonásával, a pozitív és negatív tapasztalatok értékelésével, a megszokottá vált gyakorlat újragondolásával.

E sorok írója egyetemi oktatóként nemcsak a gyakorlatorientált orosz nyelvtanítás folyamatában vett részt s vezetett ennek keretében igeszemléleti specializációs kurzusokat is, de nyelvészként e kategória több elméleti és alkalmazott nyelvészeti vonatkozását is kutatta. A több évtizedes kutatási és oktatói tapasztalatom alapján úgy vélem, hogy az egyetemi bölcsészképzésben az orosz „vid” használatának tanítását annak nyelvészeti megalapozásával lehetne eredményesebbé tenni. Ennek az elvnek általában véve is természetesnek kellene lennie, hiszen a nyelvészetnek egyik feladata a nyelvtanítás segítése, továbbá a tudományos elmélet és a gyakorlat között eleve nem húzódhat szakadék. Bármely helytálló nyelvészeti tétel a gyakorlati működés elvonatkoztatása nyomán jön létre, illetve, megfordítva, valamely elmélet helyességét a gyakorlat próbája igazolja vissza. Erre a szoros összefüggésre utal a XX. század egyik legnagyobb hatású orosz nyelvészének Lev Scserbának az a gondolata is, hogy a nyelvoktatás módszertana voltaképpen a nyelvtudomány alkalmazási területe, mai szóhasználattal élve: alkalmazott nyelvészet. Ebben a könyvben áttekintjük azokat az általam kiemelten fontosnak tartott

¹ Ezt a vélekedést csak megerősíti bennem az a tömör, de a lényegre jól rámutató elemző áttekintés, melyet Dési Edit ad néhány orosz kiadású, külföldi tanulók számára készült, ma már klaszszikusnak számító tankönyv igeszemléleti vonatkozásáról, illetve kimondottan az orosz igeaspektusnak szentelt tankönyvekről. A szerző által bemutatott kilenc munka egyúttal azt is érzékelteti, hogy a mintegy fél évszázad folyamán a probléma megközelítésének módja sokat változott (vö. Dési 2015: 105–112).

nyelvészeti szempontokat, amelyek az igeszemlélet tanításában megkerülhetetlenek, de amelyek egyike-másika rejtve maradhat a gyakorló tanár számára, ezért a tanítási órákon, illetve a tankönyvekben többnyire nem is kap figyelmet.

Mindenekelőtt tisztában kell lennünk azzal, hogy a különböző aspektuselméleti kérdések korántsem egyforma jelentőséggel bírnak az igeszemlélet gyakorlati használatának elsajátítása szempontjából. Egyesek nélkülözhetetlenek, mások elhagyhatóak. Ennek érzékeltetésére két példát említek.

1) Az egyik – az aspektus általános (másképpen: invariáns) jelentésének meghatározása, mely e kutatási terület rendre visszatérő problémája.² Csakhogy a gyakorlatban nem elvont formában van szükségünk a perfektív és imperfektív szemlélet jelentésére, hanem az invariánsnak a „variánsaival” kell tisztában lennünk, azaz az általános aspektusjelentésnek a kontextusban megvalósuló, ún. specifikus jelentéseivel, konkrét „részjelentéseivel” (oroszul: частные значения).

2) Egy másik, az elméleti kutatásban klasszikusnak minősülő, de számunkra mellőzhető kérdés pedig az, hogy milyen típusú kategória a vid: osztályozó (s egyszersmind szóképző) vagy szóragozó (azaz szóalak-változtató) jellegű-e? E két felfogásnak megfelelően a szemléletpárok igéi valóban önálló, külön igék-e ugyanabban a lexikai jelentésben, vagy ugyanazon igei lexéma két grammatikai alakjával van-e dolgunk? Gyakorlati szempontból azonban ez a dilemma nem kulcsfontosságú kérdés, mert a vid használatáról minden lényeges tudnivaló kifejezhető mind az egyik, mind a másik elméleti keretben is (vö. Zaliznyak–Smeljov 2000: 16).

Nem mellékes tehát, hogy az igeszemlélet tanításának segítése céljából mely nyelvészeti vonatkozásokat vesszük figyelembe. Jelen kézikönyvben néhány olyan aspektológiai, részben jelentéstani kérdést helyezünk előtérbe, amelyek a tanár munkája során nem mellőzhetőek az igeszemlélet gyakorlati elsajátítását célzó módszertan kialakításakor, azaz grammatikai és szemantikai kérdéseket tárgyalunk nyelvpedagógiai összefüggésben, törekedve azok olyan interpretálására, amely összhangban van a didaktika szempontjaival. A jelen Bevezetésben néhány pontba szedve felvázoljuk, mely kérdéscsoportoknak szánunk kiemelt figyelmet. Az itt jelzett témákat külön fejezetekben fogjuk részleteiben is tárgyalni, az orosz aspektuskutatás legjobb hagyományaira támaszkodva,³ de mindenkor törekedve az egyes kérdések lényegre törő és közérthető kifejtésére, példákkal való illusztrálására.

1. A vidpár fogalmának tisztázása. A vidpár (vagy szemléletpár, aspektuspár, igepár) fogalma azért kulcsfontosságú kérdés az oroszban, mert a nyelvhasználat során, amikor aspektusváltást kell végrehajtanunk, akkor valójában szemléletpárokat használunk, és nem pusztán „egyes” igéket. Ez tehát a kiindulópontja mind a szemlélet gyakorlati alkalmazásának, mind e kategória tudományos leírásának. A szemléletpárokat funkcionális-szemantikai alapon kell meghatározni, s ennek az elvnek a maximális követése

² Ld. a perfektív jelentés invariánsának tulajdonított különböző jegyeket: 'целостность', 'ограниченность пределом', 'достигнутый предел', 'точечность', 'возникновение нового состояния' stb.

³ A mai orosz aspektológia (értsd: современная аспектология) alakulásához, fejlődéséhez számos kutató járult hozzá, közülük a következő oroszországi nyelvészek munkásságát tekintjük meghatározónak: Ju. Sz. Maszlov, A. V. Bondarko, V. Sz. Hrakovszkij, M. J. Glovinszkaja, E. V. Paduceva, E. V. Petruhina és Anna A. Zaliznyak.

olykor szembemegy a merevebb lexikográfiai és az arra épülő tankönyvi hagyományokkal. Az oktatási gyakorlatban célszerű az ige párok fogalmát tágabban értelmezni, amire éppen a funkcionális megközelítés ad alapot. Az elméleti orosz aspektuskutatásban is előfordul a „megközelítőleges szemléletpár” terminus, az utóbbi évtizedekben pedig e fogalom további árnyalására, ill. kiszélesítésére újabb, többnyire jelzővel pontosított megnevezések születtek: „funkcionális szemléletpár” (Gak 1996), „nem törvényes szemléleti kapcsolat” (Zaliznyak–Mikaelian–Smeljov 2015: 156–159), „delimitatív pár” vagy – a megszokott „pár” használata helyett – „aspektuspartner” (Lehmann 1988: 177–178). A szemléletpárokból megnyilvánuló aspektusbeli viszony és az akcióminőségek elválaszthatatlan kapcsolatára utal a kompromisszum jellegű „szemléleti akcióminőség” (видовой способ действия) terminus (Mehlig 1997: 186). Mindegyik megnevezés végső soron egyfajta „kvázi-szemléletpárság” létezésére utal, ennek pedig oly módon kell beépülnie az oktatási gyakorlatba, hogy bővül a szemléleti viszonyt alkotó igék köre.

A vidpárok témakörében tárgyaljuk továbbá a kettős szemléletű igék egy csoportját is, nevezetesen azokat az igéket, amelyeknek van igekötős vagy szuffixális származékalakja, tehát meghatározott aspektusú formája (*обещать* → *пообещать*, ill. *организовать* → *организовывать*).

1.1. A vidpárok szemantikai típusai. Figyelmet kell szentelnünk annak a kérdésnek is, hogy a szemléletpárok eleve különböző szemantikai típusokba rendeződnek, és ez a különbözőség hatással lehet az aspektus használatára is. Például jól érzékelhető a szemléleti viszony tartalmi különbsége a következő két típusú ige pár között: 1) *решать–решить, делать–сделать*, ill. 2) *понять–понимать, почувствовать–чувствовать*. Az első esetben egy célirányos, határpontra irányuló folyamat elvezet a határpont reális eléréséhez, az eredmény megvalósulásához. Ezzel szemben a másik típusú szemléletpár folyamatos igéje nem folyamatot fejez ki, hanem azt az állapotot rögzíti, amely valójában egy előzetesen végbement befejezett cselekvés következménye: *понял* ≈ *понимаю*. E bevezető gondolatok kapcsán utalhatunk még az ige párok egy másik jól elkülönülő típusára is. Ezek – a *находить–найти, побеждать–победить* típusú viszonyok, ezeknek a szembeállításoknak az a sajátosságuk, hogy a folyamatos ige nem folyamatot fejez ki, hanem ugyanazt a megvalósult eredményt, melyet a befejezett ige – azzal a különbséggel, hogy az „imperpektív eredmény” vagy jelen időben (az elbeszélő jelen pozíciójában), vagy ismétlődő cselekvések formájában nyilvánul meg.

1.2. A vidpárok képzése. Aligha vitatható, hogy az igeszemléleti szabályok ismerete, az ún. aspektuális szituációkban való megfelelő eligazodás önmagában nem elegendő, ha nem tudjuk az éppen használni kívánt ige párt képezni. Elviekben egy egyszerű technikai kérdéssel állunk szemben: vagy folyamatos alapigéből képezünk befejezett valamely igekötő vagy a *-нү-* képző segítségével (ez a perpektíválás), vagy befejezett igéből képezünk folyamatosat, általában az *-ыва-* (*-ива-*), *-а-* és *-ва-* képzők valamelyikével (ez az imperpektíválás). A tanítási munka során ezzel kapcsolatban kezdettől fogva érdemes odafigyelni néhány szempontra.

1) Lényeges a szemléletpárt képző prefixumok és a lexikailag is módosító prefixumok elhatárolása. Ez a tanuló számára nem egyszerű feladat, mert ugyanaz a prefixum az egyik igével alkotott kapcsolatában tisztán aspektusképző, míg egy másikkal – a lexikai jelentést is megváltoztató (vö.: *вылечить* és *выбежать*, ill. *прочитать* és *прописать*). Ebben az összefüggésben az aspektusképző prefixumok száma – igaz, korántsem azonos produktivitással – meglehetősen magas: 16. Ezzel szemben csupán néhány olyan igekö-

tő van, mely nem képes részt venni a szemléletpárképzésben (másképpen: a grammatikalizálódott perfektiválásban) – ezek a *в-, до-, над-, пред-* igekötők. A prefixáció együtt járhat a tő megváltozásával is, például a *сажать–посадить, вешать–повесить* igék esetében.

2) Csupán kezdő szinten szokott nehézséget okozni, hogy bizonyos szabályszerű hangváltozásokkal is számolnunk kell, ha imperfektiváláskor *-u/-a-* képzőcsere történik: *убедить–убеждать, прекратить–прекращать, украсить–украшать* stb. Az *-ыва-* és *-а-* morféma gyakran minősülnek variáns képzőknek, s így általuk létrejönnek az imperfektív morfológiai variánsok: *приготавливать / приготовить, украшивать / украсить, осмысливать / осмыслять, приспособливать / приспособлять, простуживаться / простужаться*.

3) Valamely igekötős befejezett igének párja lehet a kiindulásul szolgáló alapige és a tőnyújtásos ún. másodlagos imperfektívum is, melyek általában funkcionálisan vagy szemantikai árnyalatokban kiegészítik egymást. Ilyenkor beszélünk aspektushármasokról (pl.: *читать–прочитать–прочитывать, учить–выучить–выучивать, делить–разделить–разделять, слабеть–ослабеть–ослабевать*).

4) Egyes, szinkrón megközelítésben szuppletívnek minősülő visszaható igerárok befejezett igéiben nincs jelen a *-ся* morféma (*садиться–сесть, ложиться–лечь*), de ez a posztfixum bizonyos igekötős képzésekben (nem mindegyikben!) a befejezett igében is megjelenik: *рассесться, усесться* (de: *присесть*).

2. A folyamatos–befejezett viszony oppozíciós típusai. A szemléletpárokban megtestesülő és a beszédben megvalósuló folyamatos és befejezett aspektusjelentések viszonyát minősíthetjük „erős” vagy „gyenge” oppozíciónak. Ennek megkülönböztetése a nyelvpedagógia szempontjából is fontos – nyilvánvaló, hogy az erős oppozíció típusainak elsajátítása meg kell hogy előzze a gyenge szembeállítás tanulmányozását. Az oppozíció akkor erős, ha szemantikailag ellentétes aspektusjelentések állnak szemben egymással, melyek nem cserélhetők fel a mondat alapvető értelmének megváltozása nélkül (ld. többek között Rassudova 1982: 11, Maszlov 1984: 72–74). Másképpen fogalmazva, erős oppozícióban az imperfektív ige erős helyzetet foglal el, s ezáltal a szemantikailag viszonylagos állandóságot mutató perfektívummal való összehasonlításban ellentétes tartalom fejeződik ki (vö. Knyazev 2004: 110–111). Gyenge oppozícióban az ellentétes szemléletjelentések bizonyos mértékben kiegyenlítődnek, a markáns különbség elhalványul. Az erős és gyenge oppozíció között nem vonható mindig éles határ, olykor a konkrét beszédhelyzettől függ, hogy az adott különbség a mondat értelme szempontjából lényegesnek vagy elhanyagolhatónak tekinthető-e. Utóbbi esetben a két aspektus viszonylagos szinonimiájáról, azaz konkurenciájáról beszélünk. E két oppozíciós típusnak az eltérő jellege egyúttal jól szemlélteti az orosz vidkategoría kétarcúságát, valamint a magyar nyelvben is előforduló szemléleti pároktól való elvi különbözőségét.

2.1. Az igeszemlélet és az ige lexikai jelentésének összefüggései. A nyelvoktatásban ezt a kérdést sajnálatos módon szinte teljesen figyelmen kívül hagyják, holott kulcsfontosságú abban a tekintetben, hogy megértsük egyes igék „másképpen viselkedésének” az okát. Mivel az igeszemléleti jelentések az ige lexikai jelentésén keresztül aktualizálódnak, természetesnek kell elfogadnunk, hogy bizonyos jelentéstípusok blokkolják egyik vagy másik szemléletjelentés kifejezhetőségét, s ennél fogva több igének is a szemlélet szempontjából hiányos a jelentésparadigmája. Például a ’véletlenszerűség’ jelentéskomponens összeférhetetlen a folyamatos ige ún. általános tényközlő jelentésével

(общефактическое значение), ezért nem mondhatjuk, hogy **Вчера я здесь терял деньги* (helyesen: *потерял*), ezzel szemben a kontrollált cselekvést kifejező folyamatos igék gyakran fordulnak elő ebben a jelentéspotzícióban: *Вчера я здесь покупал фрукты*.

3. Az igeszemlélet kapcsolata más kategóriákkal. Az igeszemléletnek más kategóriákkal való kölcsönös összefüggései meglehetősen sokrétűek. Ezek sorában hangsúlyozottan rá kell mutatni az igeidőnek és a modalitásnak a szemléletre gyakorolt hatására.

3.1. Az aspektus és az igeidő összefüggései. Ezzel kapcsolatban a nyelvtanítás gyakorlatába többnyire csupán annyi szokott leszűrődni, hogy a folyamatos igének három ideje van – múlt, jelen és jövő, a befejezett igének pedig nincs jelen ideje. Valójában a szemléleti jelentések egy részét egyszerre tekinthetjük idő- és aspektusjelentésnek, ugyanis némely jelentés az orosz nyelvben még létező időalakok jelentéseire vezethető vissza. Azonos mértékben tekinthető az elbeszélő jelen (praesens historicum) igeidő-, illetve aspektusjelentésnek: ebben a pozícióban kiegyenlítődnek az igeszemléleti különbségek, hiszen a múlt idejű folyamatos és befejezett cselekvések – jelen idejű alakról lévén szó – formailag egyaránt imperfektív alakban öltenek testet. Az igeszemlélet és az idő-kategória szempontjából nem hagyhatjuk figyelmen kívül az ún. viszonylagos idő (относительное время) sajátosságait. Viszonylagos idő esetén a vonatkoztatási pont nem a beszéidő (a beszéd pillanata) – mely alapján megkülönböztetjük a múlt, a jelen és a jövő időt –, hanem egy másik cselekvés. Az aspektus megválasztása szempontjából ugyanis nem közömbös, hogy két vagy több cselekvés miként viszonyul egymáshoz: időben egybeesnek, vagy egymást követő eseményeket írnak le, vagy elő-utóidejű eseményeket rögzítenek.

3.2. Az igeszemlélet és a modális jelentések. Nagy területet fog át az igeszemlélet modális vonatkozásainak áttekintése. A modális jelentések kifejezésének explicit formája az, amikor modális szavak határozzák meg az igeszemlélet használatát vagy legalábbis befolyásolják a szemlélet megválasztását (*мочь, можно, нельзя* stb.). Számos esetben azonban a mondat nem tartalmaz modális szót, ilyenkor a modalitás kifejezésének az alapja egy bizonyos nyelvi szerkezet (vö.: *Яблоки не сорвать, они висят очень высоко*, ill. *Яблоки не сryвать* – azaz *нельзя* / nem szabad). Szintén rejtett formája a modális jelentés kifejezésének, amikor ezt maga az igeszemléleti forma fejezi ki, mintegy bővülve bizonyos modális árnyalattal (*Она отлично говорит по-русски; Вы не скажете, где...?* – mindkét mondatban potenciális jelentés fejeződik ki – 'képes, tud'). Ilyenkor egyetlen igealakban nyilvánul meg az idő, a szemlélet és a modalitás jelentése. A modalitásról szóló fejezetben fogjuk tárgyalni a felszólító mód és az igeszemlélet összefüggéseit, a felszólítás alapvető szituációtípusait is.

4. Az igeszemlélet tanításának kérdéséhez. Az előző fejezetekben kifejtett nyelvészeti (aspektológiai) kérdésekhez kapcsolódóan befejezőképpen két olyan témakörrel foglalkozunk, amely az oktatási folyamatot közvetlenül érinti: az orosz–magyar egybevetés kérdéseivel, valamint az igeszemlélet használatára vonatkozó szabályokkal.

4.1. Magyar nézőpontú kontrasztív megközelítés lehetőségei. A leghitelesebb magyar nyelvészeti szakirodalom alapján megvizsgáljuk többek között, hogy van-e magyar nézőpontból az aspektusjelentések kifejezésében olyan elvi hasonlóság, amelyre egyfajta pozitív transzferként lehetne támaszkodni a gyakorlati munka során. Ebben az összehasonlításban a következő szempontok érdemelnek megkülönböztetett figyelmet: a) az adott jelentés kifejezésének kötelező vagy fakultatív jellege, b) a kifejezés módja (morfológiai, szintaktikai, lexikai), c) a perfektiválás és az imperfektiválás magyar megfele-

lői, d) annak jelentősége, hogy mely oppozíciós típussal van dolgunk. Az összehasonlító elemzés során kiterünk némely specifikus szemléletjelentés kifejezhetőségére, illetve akadályoztatására is a lexikai jelentés figyelembevételével.

4.2. Az igeszemlélettel kapcsolatos szabályokról. Fölvetődik a kérdés: végül is hány gyakorlati szabályra van szükség ahhoz, hogy megtanítható legyen az orosz folyamatos és befejezett ige használata? A válasz nem egyszerű, s ráadásul indokolt így kezdeni: „az attól függ...” Közismert ugyanis, hogy a megfelelő orosz igeszemlélet megválasztása elsősorban a szituáció jellegétől függ, melynek alapján megfogalmazhatók a használati szabályok. Nyilvánvaló, hogy kezdő szinten be kell érünk néhány alapszabály alkalmazásával. Ugyanakkor a valóságos beszédhelyzeteknek (tehát a szituációknak) a száma – még ha azokat típusokba rendezzük is – meglehetősen magas. Alekszej Karavanov a haladó tanulók és az orosz nyelvet már használni képes tanulók tudásának továbbfejlesztésére készített kiváló igeszemléleti tankönyvében mintegy 70 szituációhoz kapcsolódóan kínál gyakorlatokat, illetve fűz azokhoz használati útmutatót, mondhatnánk, ennyi esetben fogalmaz meg szabályokat (Karavanov 2004). Valerij Gurevics hasonló céllal írt munkájában az egyes gyakorlatokhoz kapcsolódóan 53 esetben közöl igeszemléleti magyarázatokat, azaz szabályokat (Gurevics 2008). A különböző gyakorlati útbaigazítások azonban nem azonos szintű (nem egyenrangú) szabályok. Ennek a témának a kifejtésekor éppen azt kívánom bemutatni néhány, az oktatás során gyakran hivatkozott szabály alapján, hogy az alkalmazott szabályok nem abszolút érvényűek, azok egymással hierarchikusan meghatározott viszonyban vannak, azaz egyik szabály felülírhatja a másikat. A szituáció valójában az egyik vagy másik szabály prioritását határozza meg (Jászay 2011a; 2014). Bizonyos esetekben pedig célszerűbb szabályok helyett tendenciákról beszélni.

Végezetül e *Bevezetés*ben teszünk előzetes említést az adott aspektusjelentést szemléltető példaanyagra, azok forrására vonatkozóan is. Könyvünkben nagy számban szerepelnek szépirodalomból származó példamondatok, valamint orosz kiadású gyakorlati tankönyvekből vett példák. Az irodalmi szövegpéldáknak csupán egy része tekinthető a szerző saját gyűjtésének (ezek többségét korábbi munkáiban is felhasználta). Az irodalomból idézett példák másik része pedig az orosz nyelv nemzeti adatbázisából származik (Национальный корпус русского языка – НКРЯ). A tankönyvi példákat illetően számos mondatot (ill. ahhoz kötött szituációt) idézünk Alekszej Karavanov tankönyvéből (Karavanov 2004), de meg kell említenünk e tekintetben Valerij Gurevics munkáját is, mely szintén nyelvészeti magyarázatokkal ellátott gyakorlatokat tartalmaz (Gurevics 2008). Helyenként – az aspektushasználat elfogadhatóságának értékelésére – a példák között ún. diagnosztizáló kontextusok (tesztelő mondatok) is előfordulnak. A könnyebb áttekinthetőség és az elemzés segítése érdekében a kiemelt (azaz a téma kifejtése szempontjából elsődleges) példák fejezetenként számozva vannak.